

Notícia sobre un possible dipòsit votiu d'època romana documentat durant la intervenció arqueològica al Mercat Central de la ciutat de Tarragona

Documentació i descripció d'un conjunt de recipients ceràmics i de bronze amb una cronologia de mitjan segle I dC, trobats a l'interior d'un pou proper al fòrum de la ciutat de Tàrraco.

Paraules clau: pou, dipòsit votiu, gerreta bronze, gerretes comuna oxidada, Parets Fines Mayet 23, *tubuli*, separadors ceràmics.

Documentation and description about a group of bronze and ceramic vessels with a chronology in the half century AD, found inside a hole near the forum city of *Tarraco*.

Key words: hole, votive deposit, bronze vessel, ceramic vessels, thin-walled ware Mayet 23, *tubuli*, ceramic separator.

Introducció

Les tasques arqueològiques realitzades al voltant i a l'interior de l'edifici modernista del Mercat Central¹ de la ciutat de Tarragona (figures 1 i 2) han posat al descobert un conjunt de restes d'època romana amb una cronologia global que van des d'inicis del segle I dC fins a mitjan segle V dC.

1. L'edifici del Mercat Central se situa extramurs de la ciutat romana de Tàrraco, molt proper a l'àrea del fòrum de la Colònia i a un dels principals accessos oberts a la muralla.

L'exhumació d'un conjunt de gerretes (UE 4601) dipositades al fons d'un pou (UE 2524) amb una cronologia de mitjan segle I dC és el motiu d'aquesta breu notícia.² De forma secundària, i recuperats dins dels nivells de terra que cobrien el conjunt de gerretes (UE 4601), presento també part d'un magnífic conjunt de *tubuli* que penso que són d'un gran interès atesa la seva excepcionalitat. Abans de continuar cal

2. Voldria agrair a les companyes Marta Brú i Immaculada Teixell la possibilitat de fer públics aquests resultats.

Figura 1. Plànol de situació del pou votiu (marcat dins un cercle de color negre) sobre la ciutat de finals del segle I aC i mitjan segle I dC (plànol base extret de: PAT Planimetria Arqueològica de Tàrraco 2007).

Figura 2. Plànol de situació del pou votiu (marcat dins un cercle de color negre) respecte la muralla i el fòrum de la Colònia (plànol base extret de: PAT Planimetria Arqueològica de Tàrraco 2007).

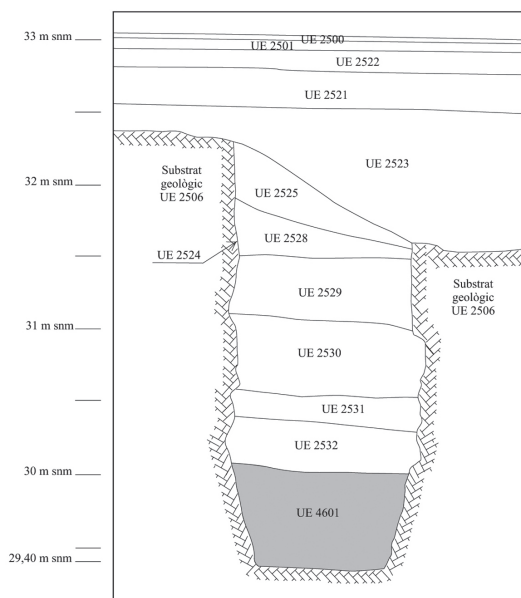

Figura 3. Secció del pou UE 2524. He destacat en color gris la UE 4601, objecte d'aquesta notícia. Escala 1:50.

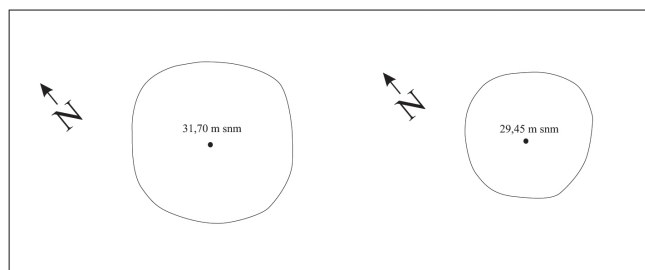

Figura 4. Planta de la boca i dels fons del pou UE 2524. Escala 1:50.

dir que no podem relacionar aquesta estructura amb d'altres documentades durant la intervenció arqueològica, ja que els potents moviments de terra associats als processos urbanístics que afectaren aquest sector de la ciutat de Tarragona, entre finals del segle XIX i inicis del segle XX, alteraren considerablement l'estratigrafia romana.

El pou

Estructura negativa (UE 2524) de planta circular, excavat retallant el substrat geològic. Amb una profunditat total de 3 metres i un diàmetre d'1,20 metres a la boca i de 92 centímetres al fons (figures 3 i 4). A l'interior vam identificar un total de 7 nivells de terra que foren abocats en un mateix moment. Els 6 primers nivells de colmatació, molt heterogenis, eren compostos per terra, material orgànic (fragments d'ossos i carbons) i força material ceràmic fragmentat, on destaquen maons, tovots i d'altres peces ceràmiques de caire constructiu amb evidents signes de sobrecocció. En aquests estrats va ser on vam recuperar els *tubuli* que exposarem en l'apartat corresponent.

Sota d'aquests 6 estrats, i a tocar del fons del pou (figura 3) vam identificar el darrer dels nivells, la UE 4601, de terra molt neta i homogènia, amb alguns fragments ceràmics, sense fauna ni restes vegetals cremades i caracteritzat per contenir un conjunt de 6 gerretes de ceràmica de comuna oxidada, qua-

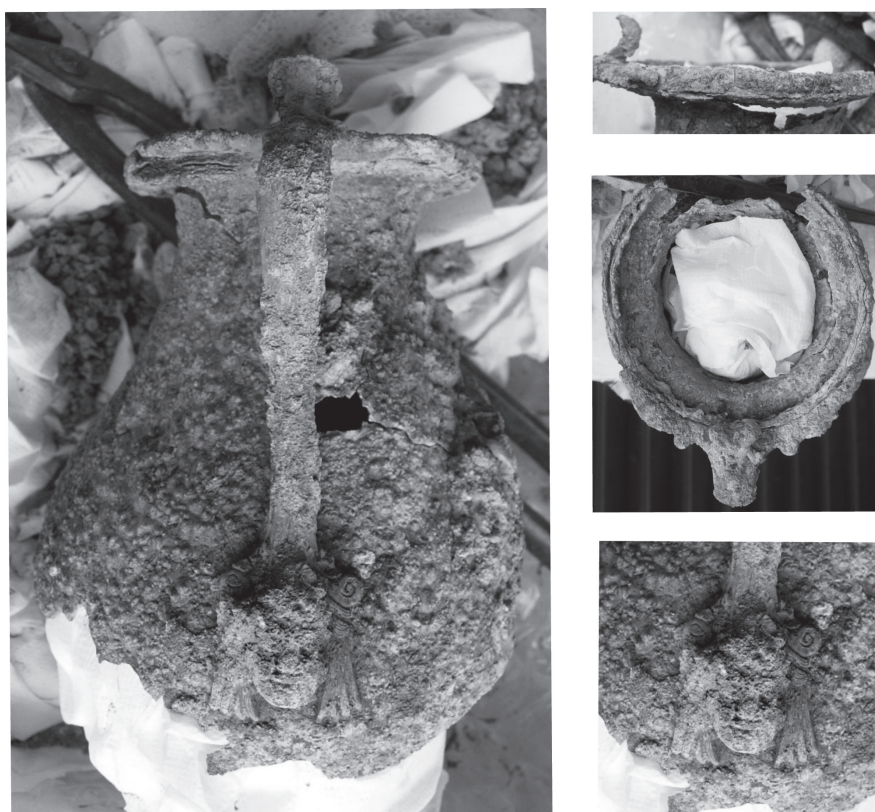

Figura 5. Gerreta de bronze UE 4601-1. A la dreta, detall de la decoració d'oves al llavi, de la boca i del medalló de la nansa. No he pogut dibuixar la peça ni la seva decoració a causa del seu greu estat de conservació.

tre gerretes de Parets Fines tipus Mayet 23³ i una gerreta de bronze molt erosionada del tipus B1241 (Tassinari 1993). Un material excepcional que exposa a continuació.

El material exhumat de la UE 4601

La peça més significativa del conjunt correspon a una gerreta de bronze (figura 5). Treballada d'una sola peça inclòs el peu, de base plana i circular, cos ovalat, estilitzat, piriforme i de perfil sinuós. El coll és troncocònic, la vora exvasada i el llavi ametllat amb decoració d'oves. Presenta una alçada màxima conservada de 18 cm, un diàmetre exterior de la boca de 10 cm, un diàmetre interior de la boca de 6 cm, un diàmetre màxim del cos de 12,2 cm i un diàmetre de la base de 8 cm. Es troba en un estat de conservació força precari, molt degradat, erosionat, ple de forats, amb la vora fragmentada i la base separada del cos.

Aquest tipus de gerreta que es coneix àmpliament a Pompeia ha estat catalogat per S. Tassinari (1993) amb la forma B1241 i amb un ús dins la vaixel·la de taula. Segons l'autora seria de producció itàlica i amb una cronologia de mitjan segle I dC, tot i que no descarta que ja es coneguessin exemplars d'aquest tipus en cronologies anteriors (Tassinari 1993: vol. 1, 34, vol. 2, 40). D'altres autors confirmarien aquest origen itàlic però amb una cronologia genèrica de segle I dC (Baratte *et al.* 1984: 84-85, figura 119; Castoldi 1994: 117-120, figura 6; Erice 2007: 197-215; Koster 1997: 25-27, figura 2 i 3; Pallí 1990: 139, 142-143, figura 225 i 230; Pozo 2001: 175-176, làm. 1, figura 1 i 2; 2002: 409-410, figura 1-2; Roig 2003: 90-94, figura 7a, 7b, 7c, 8a, 8b i 8c).

Cal dir també que s'han documentat paral·lels (molt menors en quantitat, respecte als documentats a Pompeia) en tots els punts geogràfics de l'Imperi romà. Entre els més propers destaquen els exemplars documentats a la Bètica, com ara el del Cortijo de las Beatas a Villanueva del Trabuco (Màlaga), el conservat al museu provincial de Cadis (Pozo 1999-2000: 239-241; 2001: 175-176, làmina 1; 2002: 407-418; 2004: 441, làmina 2, figura 7) i la peça MNAT 2827 de l'anomenat pou Cartanyà conservada al Museu Arqueològic de Tarragona (Roig 2003: 93-94).

Pel que respecta a l'ansa (amb una alçada màxima de 15,5 cm) tan sols podem dir que està soldada a la gerreta en posició vertical, el costat superior està unit directament sobre el llavi, mentre que l'inferior s'uneix a la part més ampla del ventre de la peça. A causa de l'alt grau d'erosió del recipient no sabem si la tija de l'ansa es troba gaire decorada, tot i així podem intuir que es tracta d'una nansa del tipus fitomorfa, és a dir, que es troba coberta per tres llargues fulles d'aigua: la central de cara, mentre que les laterals es troben de perfil. En la part superior de la nansa, mentre que les dues fulles laterals acaben en forma de petites volutes, la fulla central acaba en

3. Amb l'excepció de la peça número 6 de les gerretes de comuna oxidada, tota la resta, comunes i Parets Fines van ser recuperades trencades, tot i que amb els fragments agrupats.

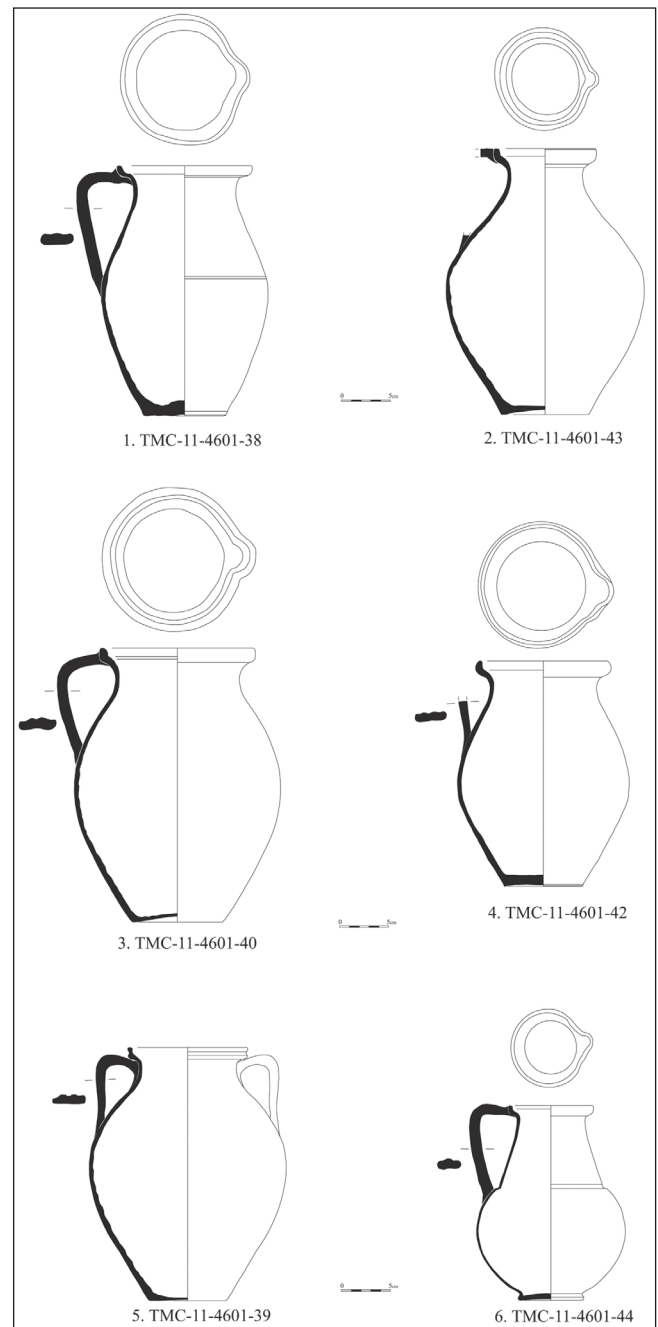

Figura 6. Gerretes de comuna oxidada (UE 4601).

forma cargolada per tal de facilitar el recolzament del dit polze (per donar així estabilitat a la peça). La unió amb el llavi es fa a través de dos caps d'ibis. Novament la unió de la part inferior de la nansa amb el medalló es fa a través de dues fulles laterals que acaben en dues volutes. Al medalló hi observem en relleu una màscara bàquica femenina, podria tractar-se d'una bacant. Els cabells es representen amb estries verticals, paral·leles i de forma estereotipada.

La bacant representada al medalló respon a una producció seriada atesa la banalitat del motiu ornamental, fet pel qual la trobem representada en una gran varietat de recipients: gerres amb nansa elevada, gerres de boca trilobulada, gerres de doble ansa, àmfores i fins i tot llànties. La gran majoria de paral·lels documentats estan localitzats a Pompeia, fet que ens fa pensar en una producció si no

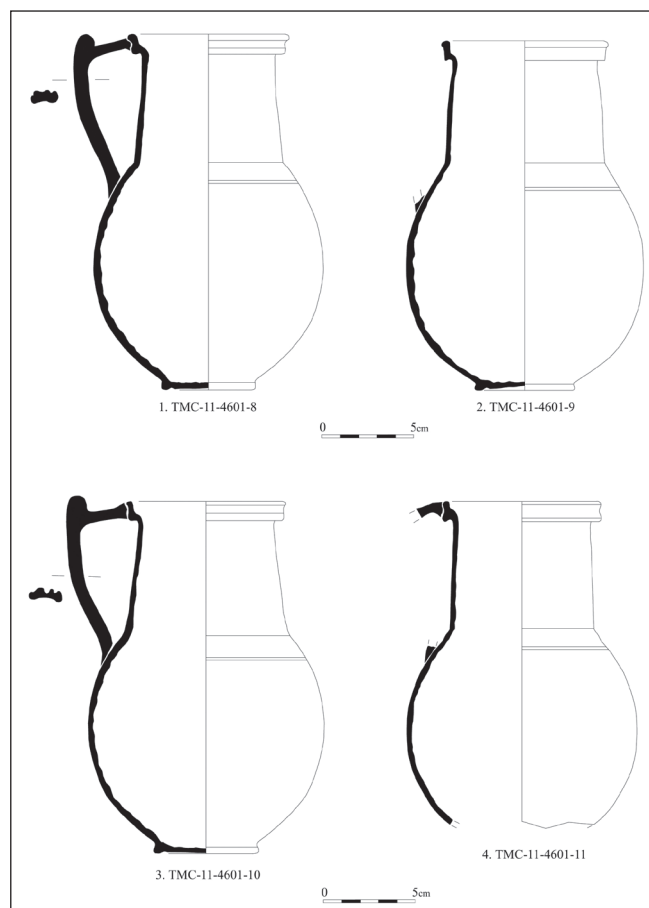

Figura 7. Gerretes de Parets Fines tipus Mayet 23 (UE 4601).

pompeiana, sí itàlica i de mitjan segle I dC (Tassinari 1975, 178, figura 8F; 1993: 127, lám. 119, figura 2; 137, lám. 133, figura 2; 146, lám. 121, figura 2; 151, lám. 122, figura 3; 152, lám. 132, figura 2; 156, lám. 126, figura 4; 158, lám. 126, figura 3; 162, lám. 124, figura 4; 168, lám. 127, figura 7; 177, lám. 121, 5; 178, lám. 120, figura 4; 179, lám. 127, figura 2; 181, lám. 126, figura 5; 183, lám. 124, figura 5; 186, lám. 127, figura 6; 189, lám. 120, figura 4).

Juntament amb aquesta peça de bronze es van recuperar 6 gerretes de comuna oxidada i 4 més de Parets Fines. Les gerretes de ceràmica comuna oxidada (figura 6) es caracteritzen per tenir un perfil globular. La unió del cos amb el coll és poc accentuada, amb l'excepció de la peça número 6 que presenta una carena molt marcada en el punt d'unió entre ambdós elements. Aquestes gerretes presenten també una boca circular amb un petit vessador per facilitar la decantació de líquids. La vora és diferenciada i exvasada amb una motllura interior per col·locar una tapadora. La base és plana, i amb el peu lleugerament marcat tan sols per la peça número 6. L'ansa arrenca a tocar o de sota el llavi fins una mica més amunt del diàmetre màxim del cos, és de secció aplanada i amb dos o tres nervis centrals. L'excepció del conjunt correspon a la peça número 5. Recipient de boca circular, sense vessador, llavi motllurat per la seva cara exterior i amb dues anses, de secció aplanada i tres nervis centrals. La pasta de les peces 1, 2, 3 i 5 és de color beix, força depurada i amb partícules

de desgreixant de gra fi de naturalesa quarcítica i calcària. La pasta de la peça número 4 presenta les mateixes característiques de composició que l'anterior però de color ataronjat. I la peça número 6 és de color marró amb restes d'engalba de la mateixa tonalitat.

La ceràmica comuna, per la seva condició humil, i sovint privada de qualitat artística, estava destinada a l'ús quotidià i diari que es coneixia com *instrumenta domus*. Així doncs, es tractava d'objectes estandarditzats, molt funcionals, produïts a baix cost, per a un mercat local o regional i que obeeien a unes necessitats de vida ja que no es regien per modes, al contrari de la vaixel·la fina. A causa d'aquest fet la datació exacta per a aquest tipus de producció depèn sovint de la seva relació amb d'altres tipologies de material arqueològic.

Dins d'aquesta gran família trobem dues categories, segons l'aspecte funcional, els recipients de cuina i la vaixel·la de taula. Aquesta divisió funcional també la trobem segons la qualitat de l'argila i la tècnica de coccio. Sovint es corresponen, així, mentre la gran majoria de recipients de cuina i d'emmagatzematge (de repertori més limitat) corresponen a un tipus de ceràmica comuna coneguda com grollera reduïda o oxidada, la ceràmica de taula (de repertori ampli i d'ús divers) és la que es coneix pròpiament com ceràmica comuna. Dins del grup de la vaixel·la de taula, i més concretament dins de les gerretes per contenir líquids, s'han d'incloure les presentades a la figura 6.

Aquest grup de recipients són de difícil precisió cronològica, ja que deriven de formes indígenes o fins i tot hel·lenístiques i perduren en molts casos fins a l'època baix imperial (Macías 1999: 97-99, lám. 28). Trobem paral·lels de forma majoritària dins les cronologies bàsicament dels segles I-II dC (Casas *et al.* 1990: 163-164; Escrivà 1995: 169; Jàrraga i Sánchez 2008: 95, 108-111; Julià *et al.* 1992: 53; Tremoleda 2000: 84-86, 101-103; Vegas 1973: 103-106). De tota manera, en aquest cas concret podem precisar-ne la datació, cap a mitjan segle I dC, gràcies al fet que s'han trobat dins un context tancat, i al fet que la intervenció arqueològica va permetre documentar —tot i que de forma força allunyada— estructures associades a un centre productor de ceràmica comuna amb una cronologia de segona meitat del segle I dC (Brú *et al.* 2012: 331; Codex 2008: 2011).

L'altre grup de recipients ceràmics documentats juntament amb la peça de bronze és el format per les 4 gerretes de Parets Fines (figura 7) de la forma Mayet 23 (Fernández, Granados 1986: 51-56; Mayet 1975; Mínguez 1991: 129; 2009: 351-352, figura 13). Presenten un cos globular i un coll diferenciats per mitjà d'una carena molt marcada amb dues línies incises paral·leles. El peu és anular i marcadament diferenciats respecte el cos. La boca és circular, els llavis verticals i motllurats per la part exterior. L'ansa arrenca del llavi i arriba fins una mica més amunt del diàmetre màxim del cos, és de secció aplanada amb tres nervis, i es caracteritza per tenir el típic cargolament per facilitar el recolzament del dit polze en la part superior (molt típic també de la vaixel·la metàl·lica). S'ha proposat per a aquest tipus de peça, de producció ebusitana, una cronologia que abraçaria des d'època augustal fins a mitjan segle I dC (López 2008: 343-359; Mínguez 2009: 351-352).

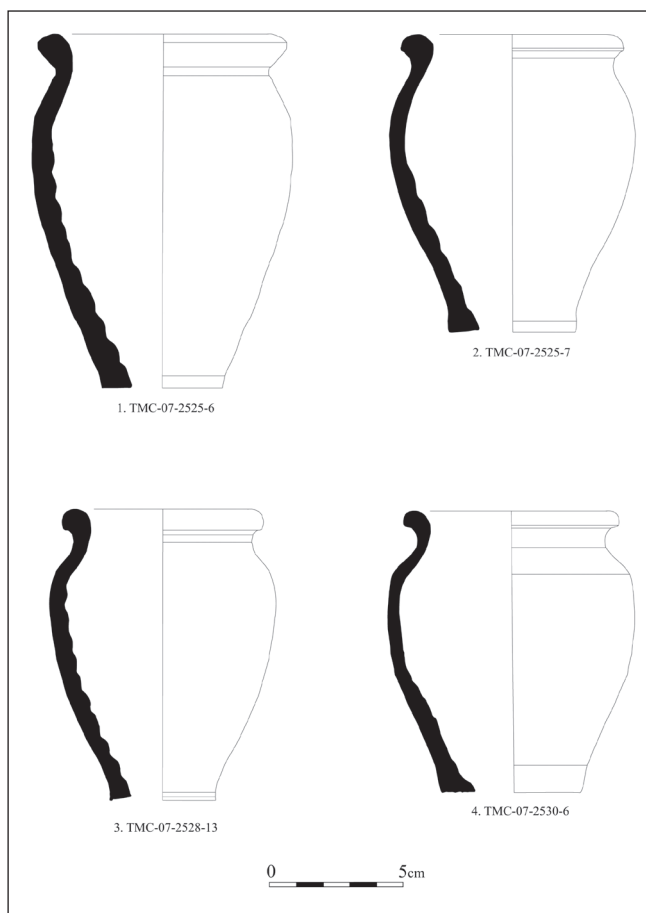

Figura 8. *Tubuli* de volta.

Els *tubuli* i els separadors ceràmics

Tot i que no forma part del conjunt de material ceràmic UE 4601 exposat en les línies anteriors, vull destacar també un magnífic conjunt de *tubuli* (figures 8 i 9) per a la construcció de voltes de cambres de cocció per a forns ceràmics, així com de cinc separadors en forma de campana o tapadora (figura 10). Totes aquestes peces van ser recuperades en els nivells de terra⁴ que cobrien l'estrat (UE 4601) on van aparèixer les 11 gerretes exposades anteriorment (figura 3), i que caldria posar en relació amb l'enderroc d'una coberta d'un dels forns de la primera fase del taller ceràmic⁵ documentat entre el carrer Reding i el mur meridional de l'edifici del Mercat Central (Brú *et al.* 2012: 331; Codex 2008; 2011).

El fet d'incloure aquests *tubuli* en aquest breu article es deu al fet que són unes peces usades per a un tipus molt concret de coberta de cambra de cocció d'un forn ceràmic, desconegut fins a avui a Catalunya. No en canvi al sud de França, on l'exemple més evident i més ben documentat el trobem al taller ceràmic de Sallèles d'Aude, i més concretament al forn número 7 de la fase cronològica 5, amb una

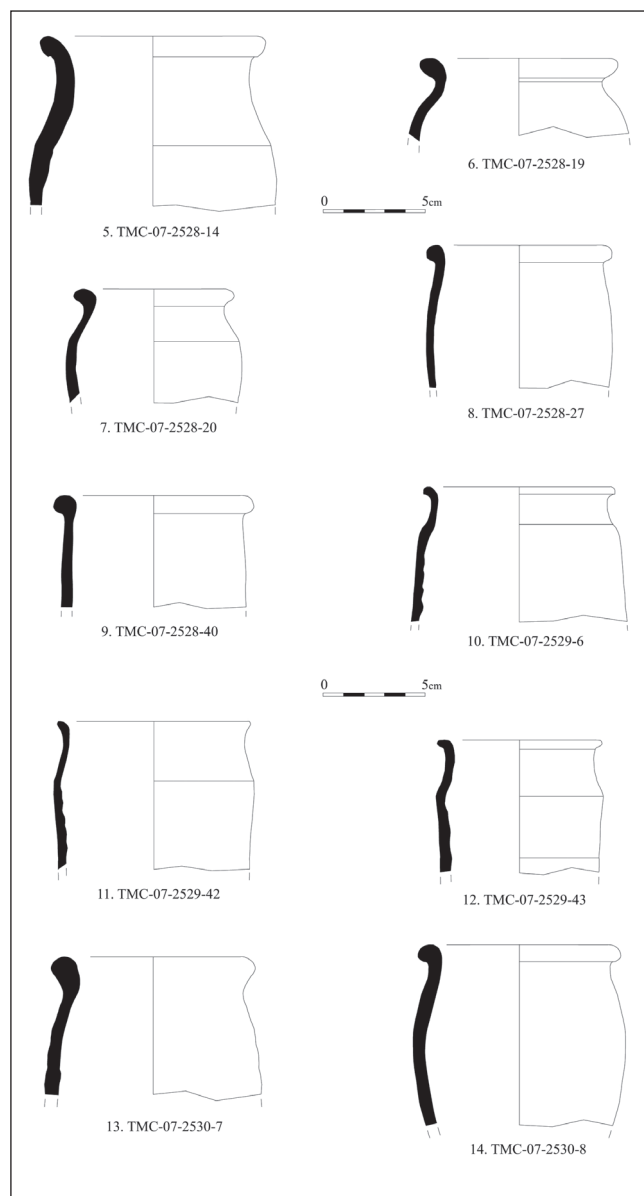

Figura 9. *Tubuli* de volta.

datació de 150/200 - 300 dC (Laubenheimer 1990: 65-70; 2001: 14-15; Leenhardt 2001: 247-249).⁶

Tal com acabo de dir, l'ús d'aquest tipus de peça de forma globular, troncocònica i sense fons (figures 8 i 9) permet la construcció d'un tipus de coberta a partir d'alineacions de *tubuli*, un dins de l'altre, formant arcs alineats. L'estructura resultant molt lleugera facilitava una millor distribució de l'escalfor i una menor pèrdua de temperatura, ja que a més es recobria i es reforçava amb un potent revestiment d'argila (Cuomo di Caprio 2007: 516-519; Laubenheimer 1990: 65-70).

A la figura número 10 hi he representat cinc separadors en forma de campana o tapadora recollits també dins dels nivells de colmatació que cobrien

4. Estrats amb unes característiques de composició i coloració força heterogènies però que formen part d'un mateix moment de deposició.

5. En aquests nivells es van recuperar també fragments de material constructiu amb evidents signes de sobrecocció.

6. Altres exemples on s'han documentat *tubuli* de volta són el forn de Marcanella a la Toscana, el forn de Grottaglie a Puglia (província de Tàrent), el de la vil·la de Sioncello a Altino (província de Venècia) i el forn documentat fora la porta d'Ercolà a Pompeia (Cuomo di Caprio 2007: 518).

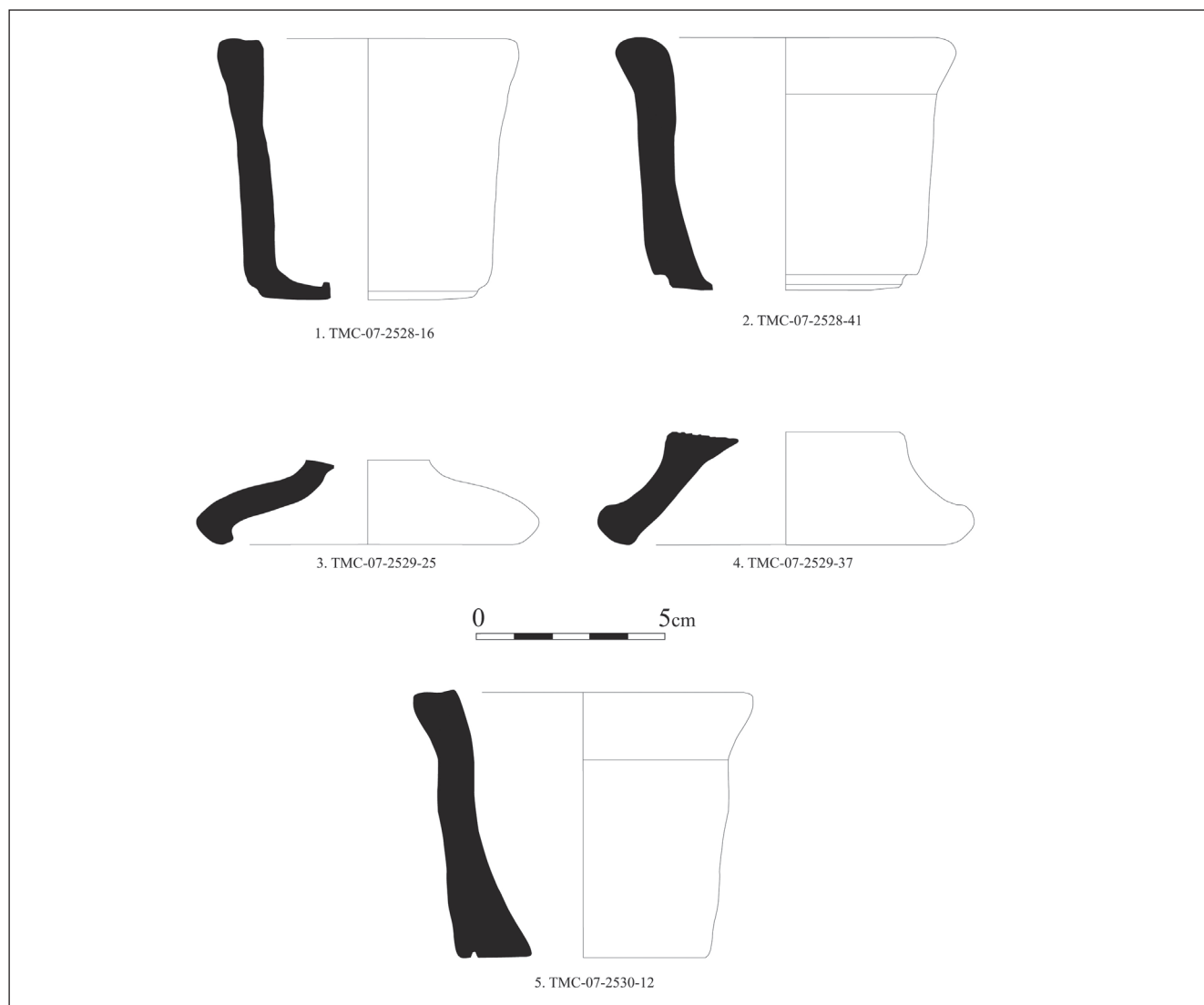

Figura 10. Separadors.

el nivell UE 4601. Un material ceràmic que ens confirma novament l'existència d'aquest taller, que tal com he enunciat anteriorment ha estat identificat entre el carrer Reding i el mur meridional de l'edifici del Mercat Central (Brú *et al.* 2012: 331; Codex 2008: 2011).

Conclusions

L'arqueologia ha evidenciat un gran nombre de pous, de tècnica constructiva, localització geogràfica, cronologia i funcionalitat original molt diversa, però alhora amb un element comú, la presència al seu interior de tresorers, ofrenes, deposicions, dipòsits o ocultacions amb recipients de vaixel·la de bronze, monedes, fragments escultòrics, inscripcions, restes d'animals, restes humanes o d'altres elements de gran valor pel seu significat religiós o pel seu valor intrínsec.

Uns exemples són el pou de Torres dos Namorados, a Fundão, Portugal (Marques 1969: 5-83); el documentat a la vil·la d'Apt i el de Chalais d'Uzore, tots dos a la Gàl·lia (Cavalier 1988); el pou "est" del fòrum d'Aquileia (Pasini 2001: 344-347), els disset pous localitzats a la

zona de l'Emília-Romanya (Giordani 1996: 143-152) i alguns dels més de quatre-cents, entre pous i fosses, de Vieille-Toulouse (Vidal 2002: 118-128).

En el cas concret de la ciutat de Tarragona, podem dir que no és un fet estrany la documentació de pous dins de l'urbs romana, diferents exemples⁷ ens ho confirmen. El seu interès arqueològic i topogràfic és indiscutible, tot i que molt pocs han pogut ser excavats fins a exhaurir-ne l'estratigrafia. Així, doncs,

7. S'han documentat pous a la plaça de la Font, al jardí del claustre de la Catedral, al carrer de la Merceria 5, al carrer dels Cavallers, a la rambla Vella 6 amb carrer Girona 1, al carrer Apodaca, al carrer Governador González, al carrer Cristòfor Colom 11 amb carrer Reding 35, al carrer de la Unió 37-39 amb el carrer del cardenal Cervantes 1-3, al carrer Gasòmetre 32 i 42, al carrer de Sant Josep 10 amb el carrer Nou de Sant Oleguer 9, a l'avinguda Ramón y Cajal, al carrer Pere Martell 35, al carrer Jaume I, 9-11 i 17, al carrer Eivissa 11-13, al passatge de Ferrer i Duran 10, al carrer Robert d'Aguiló 38-40 amb el carrer del Mestre Benaiges 4 i a l'avinguda Vidal i Barraquer 28 amb el carrer de Robert Gerhard 7 i el carrer de Frederic Mompou 5 (PAT 2007: 23, 112, 180, 238, 271, 324, 355, 388, 403, 420, 464, 469, 502, 534, 572, 573, 577, 591, 644, 748 i 827).

és difícil associar el conjunt de gerretes UE 4601 del pou UE 2524 amb d'altres de la mateixa ciutat, tret de l'anomenat pou Cartanyà. N'és un clar exemple el pou dipòsit on es va recuperar la inscripció RIT 66, exemplars d'estatuària, restes ceràmiques i numismàtiques i també un magnífic conjunt de bronzes d'ús ritual (Roig 2003).

Arribats en aquest punt, cal dir que el conjunt de gerretes UE 4601 dipositades al fons del pou UE 2524, documentat durant la intervenció arqueològica amb motiu de la remodelació de l'edifici del Mercat Central de la ciutat de Tarragona, en què no s'ha identificat residus orgànics com a resultat de banquets ni documentat objectes rituals, cremacions de caire religiós ni cap altre tipus d'ofrena, em fa pensar no en un pou dipòsit com l'esmentat pou Cartanyà, sinó més aviat en una possible deposició votiva o lustral de caire constructiu (Casas i Ruiz de Arbulo 1997: 222-223). És a dir, ofrenes amb motiu de la construcció d'algun tipus d'edificació (de la qual no tenim evidències, a causa, tal com ja hem apuntat a la introducció, dels potents moviments de terra que es produïren en aquesta àrea a finals del segle XIX-inicis del XX) de caire privat i no públic, ja que amb l'excepció de la gerreta de bronze, l'ús de recipients ceràmics de condició humil i quotidiana, així ens ho indicaria. Aquí rau l'excepcionalitat de la troballa.

Pel que respecta a la cronologia de la deposició, podem datar perfectament aquest moment poc després de mitjan segle I dC, tal com ens evidencien els petits fragments de material ceràmic recuperats, bé del nivell de la deposició o bé dels nivells de cobriment d'aquest. En destaquen les formes Mayet 18, 19, 21, 23, 29, 33, 34, 35, 37 i López 54 de Parets Fines; la forma Ostia II, 303 de cuina africana i les formes

Drag. 18a, Drag. 27a/b i Drag. 29 de TS sud-gàl·lica. Pel que respecta a les àmfores es van identificar les formes Dr. 20 i Dr. 7-11 de producció sud-hispànica i la forma Dr. 2-4 de producció tarraconense. En darrer lloc esmentem també una llàntia de volutes tipus Dr. 9C amb una cronologia de 54-96 dC.⁸

En el cas concret de la gerreta de bronze cal dir que és difícil precisar-ne la cronologia, pel fet que els recipients que formaven part de la vaixel·la metàl·lica eren peces perdurables, i que sovint passaven de generació en generació. És a dir, és força difícil diferenciar el moment de la seva fabricació del temps en què va estar en ús. Fet pel qual és de gran importància aquest context tancat, ja que ens permet, entre altres coses, precisar cronològicament un tipus de recipient metàl·lic per al consum del vi, en ús a mitjan segle I dC, a Tàrraco.

En darrer lloc, vull recordar novament que els *tubuli* recuperats dels nivells de terra que cobrien el nivell UE 4601, motiu principal d'aquest breu article, els he inclòs a l'estudi perquè considero que són unes peces excepcionals, rarament documentades al Camp de Tarragona (Roig 2013).

Josep Francesc Roig Pérez
jfroig@tinet.org

Rebut: 17-01-2013

Acceptat: 29-01-2013

8. També es va recuperar una moneda, tot i que il·legible (volem agrair a l'arqueòloga Immaculada Teixell el resultat de l'estudi numismàtic de la peça).

Bibliografia

BARATTE, F., BONNAMOUR, L., GUILLAUMET, J. P. i TASSINARI, S. (1984). Vases antiques de Métal au Musée de Chalon-sur-Saône. *Revue archéologique de l'est et du centre-est, Cinquième Supplément*.

BRÚ, M., GARCIA, M., ROIG, J. F., TEIXELL, I. (2012). Noves dades sobre les àrees residencials de la ciutat de Tàrraco. *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*: 313-335.

CASAS, J., RUIZ DE ARBULO, J. (1997). Ritos domésticos y cultos funerarios. Ofrendas de huevos y gallináceas en villas romanas del territorio emporitano (S. III D.C.). *Pyrenae*, 28: 211-227.

CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. (1990). *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*. Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona. Girona.

CASTOLDI, M. (1994). Recipienti in bronzo d'età Romana provenienti da Milano. A: *Akten der 10. Tagung über antike bronzen* (Freiburg 1988). Stuttgart: 117-127.

CAVALIER, O. (1988). *Le trésor d'Apt. Un ensemble de vaisselle métallique gallo-romaine*. Fondation du Muséum Calvet. Avinyó.

CODEx (2011). *Memòria de les intervencions arqueològiques realitzades a les Àrees 2, 4, 5, 7, 8 i 9 del Mercat Central de Tarragona (Tarragona, Tarragonès)*. Mecanoscrit memòria d'intervenció arqueològica dipositada a la Direcció General del Patrimoni Cultural. Generalitat de Catalunya. Tarragona.

CUOMO DI CAPRIO, N. (2007). *Ceramica in Archeologia 2. Antiche tecniche di lavorazione e moderni metodi di indagine*. Studia Archaeologica, 144. L'Erma di Bretschneider. Roma.

- ERICE, R. (2007). La vajilla de bronce en Hispania. A: C. FERNÁNDEZ (ed. científic). *Metalisteria de la Hispania Romana, Sautuola XIII*. Instituto de Prehistoria y Arqueología Sautuola. Santander: 197-215.
- ESCRIVÀ, V. (1995). Ceràmica comùn romana del *Municipium Liria Edetanorum*. Nuevas aportaciones al estudio de la ceràmica de època altoimperial en la Hispania Tarraconensis. A: *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la península Ibèrica. Estat de la qüestió*. Monografies Emporitanes VIII. Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries: 167-186.
- ESCRIVÀ, V. (1997). Excavación arqueológica de los pozos votivos de Lliria. La ceràmica romana. A: *Conservación y restauración de la ceràmica romana (S. I-II d.C.) de los pozos votivos de Lliria*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. Direcció General de Patrimoni Artístic. Generalitat Valenciana: 7-13.
- FERNÁNDEZ, J. H., GRANADOS, J. O. (1986). Producción de paredes finas en Ebusus (Ibiza). A: *Congrès de Toulouse 1986*. Societè Generale d'Etude de la Céramique Antique en Gaule. Marseille: 51-56.
- FEUGÈRE, M., QUÉREL, P. (2000). L'établissement rural antique de Dury (Somme) et son dépôt de bronzes (III s.av. J.-C. – IV aps. J.-C.). A: *Revue du Nord, Hors Série. Collection Art et Archéologie*, 6. Université Charles-de-Gaulle. París.
- GIORDANI, N. (1996). Pozzi e pozzi-deposito tra tardoantico ed altomedioevo: lo stato della ricerca in Emilia Romagna: *Bolletino di Archeologia Subacquea*, 1-2: 143-152.
- JÁRREGA, R. (2008). *La vil·la romana del Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragona)*. Hic et Nunc 3. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.
- JULIÀ, M., LÁZARO, P., LORENCIO, C., LORIENTE, A., OLIVER, A., PLENS, M. i PUIG, F. (1992). L'antic portal de Magdalena. *Monografies d'Arqueologia Urbana*, 4: 50-73.
- KOSTER, A. (1997). The Bronze Vessels 2, Acquisitions 1954-1996. *Description of the Collections in the Provincial Museum G. M. Kam at Nijmegen*, XIII. Nimega.
- LAUBENHEIMER, F. (1990). *Sallèles d'Aude. Un complexe de potiers gallo-romains: le quartier artisanal*. Documents d'Archéologie Française, 26. París.
- LAUBENHEIMER, F. (2001). L'atelier de Sallèles d'Aude et son évolution dans le temps. A: LAUBENHEIMER, F. (dir.). *20 ans de recherches à Sallèles d'Aude*. Série Amphores. Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité. Presses Universitaires de France-Comté. París: 11-24.
- LEENHARDT, M. (2001). L'atelier de Sallèles d'Aude, fours et bâtiments: mode d'emploi. A: LAUBENHEIMER, F. (dir.). *20 ans de recherches à Sallèles d'Aude*. Série Amphores. Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité. Presses Universitaires de France-Comté. París: 241-252.
- LÓPEZ, A. (1989). *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*. Quaderns Científics i Tècnics, 2. Diputació de Barcelona, Servei del Patrimoni Arquitectònic. Barcelona.
- LÓPEZ, A. (2008). Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares. A: BERNAL, D., RIBERA, A. (eds.). *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión, XXVI Congreso Internacional de la Asociación Rei Cretariae Romanae Fautores*. Cádiz: 343-383.
- MACIAS, J. M. (1999). *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles v-vii)*. Tulcis, Monografies Tarraconenses 1. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Tarragona.
- MARQUES, G. (1969). O poço da estação romana da torre dos Namorados (Fundão). *Conimbriga VIII*: 65-83.
- MAYET, F. (1975). *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*. París.
- MICHEL, M. A. (1990). Il vassellame domestico. A: L. PIRZIO BIROLI (dir.). *Il bronzo dei romani. Arredo e suppellettile*. "L'Erma" di Bretschneider. Roma: 103-129.
- MÍNGUEZ, J. A. (1991). *La ceràmica romana de paredes finas: generalidades*. Departamento de Ciencias de la Antigüedad. Universidad de Zaragoza.
- MÍNGUEZ, J. A. (2009). La ceràmica de paredes finas. A: M. ROCA i M. I. FERNÁNDEZ (coords.). *Introducción al estudio de la ceràmica romana. Una breve guía de referencia*. CVDAS 1 Revista de Arqueología e Historia. Universidad de Málaga: 319-404.
- PALLÍ, F. (1990). Els bronzes romans de Catalunya. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona.
- PASINI, D. (2002). Antoniniani dal pozzo "est" del foro di Aquileia: fenomeni di corrosione in ambiente particolare. A: A. GIUMLIA-MAIR (ed.). *I bronzi antichi: Produzione e tecnologia. Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi (Grado-Aquileia, 22-26 maggio 2001)*. Monographies Instrumentum, 21. Éditions Monique Mergoil. Montagnac: 344-347.
- PAT (2007). *Planimetria Arqueològica de Tàrraco*. MACIAS, J. M., FIZ, I., PIÑOL, L., MIRÓ, M. T.; GUITART, J. (direcció científica). Ajuntament de Tarragona. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya. Tarragona.
- Pozo, S. (1998). La vajilla broncea romana en el Museo Histórico Municipal de Priego de Córdoba. *Antiquitas*, 9: 45-54.
- Pozo, S. (1999-2000). Recipientes bronceos malacitanos de época romana en The Hispanic Society of America (New York, U. S. A.). *Mainake*, XXI-XXII: 235-253.
- Pozo, S. (2001). Un nuevo documento para el Corpus de la vajilla metálica de la Baetica: jarro bronceo

romano de boca tri-lobulada procedente de la comarca de Priego (Córdoba). *Antiquitas*, 13: 175-181.

Pozo, S. (2002). La vajilla metálica de la Provincia Baetica. II. Los jarros bronceos de época alto-imperial. A: A. GIUMLIA-MAIR (ed.). *I bronzi antichi: Produzione e tecnologia. Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi (Grado-Aquileia, 22-26 maggio 2001)*. Monographies Instrumentum, 21. Éditions Monique Mergoil. Montagnac: 407-418.

Pozo, S. (2004). Bronces romanos de Aratispi (Villanueva de Cauche-Antequera, Málaga). Notas sobre la vajilla y el mobiliario doméstico romano. *Mainake*, XXVI: 431-455.

RIBERA, A. (1996). Una peculiar fosa de fundación en Valentia. *Saguntum*, 29: 187-195.

ROIG, J. F. (2003). Els vasos de bronze del pou Caranyà. Un aixovar sacre de l'antiga Tàrraco. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13: 83-124.

ROIG, J. F. (2013). La figlina del Vila-sec (Alcover, Alt Camp): un centre de producció ceràmica de l'Ager Tarraconensis. Tesis doctoral inèdita.

TASSINARI, S. (1975). Pots à anse unique. Étude du décor des anses d'un type de récipients en bronze d'Herculanum et de Pompéi. *Cronache Pompeiane*, I: 160-231.

TASSINARI, S. (1993). *Il vasellame bronzeo di Pompei*, 2 vols. Ministero per i beni culturali ed ambientali soprintendenza archeologica di Pompei, Catalogui 5. "L'Erma" di Bretschneider. Roma.

TASSINARI, S. (1995). Recherches sur la datation et l'origine de la vaisselle de Pompéi. S. T. A. M. MOLS, A. M. GERHARTL, H. KARS, A. KOSTER, W. J. T. PETERS i W. J. H. WILLEMS (ed.). *Acta of the 12th International congress on Ancient Bronzes (Nijmegen 1992)*. Nederlandse Archeologische Rapporten, 18. Nimega: 87-96.

TASSINARI, S. (2002). Observations et propos sur la fabrication des anses de récipients de Pompéi. A: A. GIUMLIA-MAIR (ed.). *I bronzi antichi: Produzione e tecnologia. Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi (Grado-Aquileia, 22-26 mag 2001)*. Monographies Instrumentum, 21. Éditions Monique Mergoil. Montagnac: 363-369.

TREMOLEDA, J. (2000). *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (época augustea y altoimperial)*. BAR International Series, 835. Oxford.

VEGAS, M. (1973). *Cerámica común romana del Mediterráneo occidental*. Publicaciones Eventuales 22. Institut d'Arqueologia i Prehistòria. Universitat de Barcelona. Barcelona.

VERDIN, F., VIDAL, M. (2004). Un rituel particulier: les puits. Analyse comparative des puits du Toulousain et de l'Ermitage à Agen. A: *Gaulois des pays de Garonne. II-^e siècle avant J.-C.* (guide de l'exposition). Musée Saint-Raymond. Musée des Antiques de Toulouse: 51-56.

VERDIN, F., VIDAL, M., ARRAMOND, J.-Ch., REQUI, Ch. (2004). Pourquoi, pour qui ces puits?. A: *Gaulois des pays de Garonne. II-^e siècle avant J.-C.* (guide de l'exposition). Musée Saint-Raymond. Musée des Antiques de Toulouse: 57-63.

VIDAL, M. (2002). Les puits des IIe et Ier siècles av. J.-C. de Vieille-Toulouse et du Toulousain. A: J.-M. PAILLER (dir.). *Tolosa: Nouvelles recherches sur Toulouse et son territoire dans l'Antiquité*. École Française de Rome, 281: 118-128.